

Brázda, Radim

Vladimír Hoppe – filozof, který příliš nemluvil

In: Brázda, Radim. *Filozofové ve městě*. Vydání první Brno: Masarykova univerzita, 2021, pp. 41-51

ISBN 978-80-210-9826-8; ISBN 978-80-210-9827-5 (online ; pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/143885>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Vladimír Hoppe – filozof, který příliš nemluvil

Vladimír Hoppe (1882–1931) byl ředitelem Filozofického semináře ustaven 28. února 1927 a funkci vykonával do své smrti v roce 1931. Jeho osobnost si připomeneme poznámkami o létech studií, o období, kdy byl jmenován profesorem na FF MU v Brně, a epizodickými zmínkami z doby, kdy byl ředitelem semináře. Posléze se s pomocí textové ukázky pozastavíme u role a významu událostí a silných prožitků pro filozofické postoje. Hoppeho zmínky zde porovnáme s jednou z mnoha zaznamenaných epizod z dějin filozofie.

Index lectionum a venia docendi

Díky archivu můžeme sledovat Hoppeho první kroky v akademickém prostředí. Zpočátku, tedy v dětství, na základní škole a během studií na šestiletém gymnáziu, se mladistvý Hoppe zajímal o přírodní vědy. Jeho bratr studoval zoologii a jeho přítel Julius Suchý studoval později matematiku a fyziku a stal se profesorem teoretické fyziky. Díky němu se mohl Hoppe záhy dostat k textům Ernsta Macha, jehož byl Suchý žákem. Po přechodu na další studia do Prahy studoval farmacii, ovšem měl zájem i o studium řecké a římské klasické literatury a svým zájmem inklinoval ke klasické filologii a filozofii. Toto životní období a zájmy částečně dokumentuje dochovaný *Index lectionum*.⁶⁴ V něm jsou uvedeny všechny přednášky, které si Hoppe zapsal jako řádný posluchač. Do vzniku informačního systému elektronické evidence studia mohli studenti do své budoucí pozůstalosti zařadit i tzv. index, v němž měli zaznamenány veškeré přednášky, které v průběhu všech semestrů absolvovali. K tomu získávali vlastnoruční podpisy těch, kdo jim po dobu studia přednášeli. Listujeme-li v indexu budoucího profesora Hoppeho, vidíme, že byl zapsán na fakultě filozofické c. k. české univerzity Karlo-Ferdinandovy v Praze dne 29. 9. 1903. Prostudováním indexu zjistíme, že Hoppeho učители byli přední reprezentanti české filozofie. Díky indexu můžeme srovnat skladbu studia filozofie dnes a studia více než před sto lety. Nejzřetelnější odlišností je důkladné školení v latině a v řečtině, které dnes již není považováno za nutnou a nepostradatelnou součást studia. Studium těchto jazyků se dnes zpravidla posouvá do volitelných přednášek a do období doktorského studia u těch studentů, pro které je to důvodu odborného zaměření nezbytné.

První zapsanou položkou v *Index scholarum et nomina magistrorum* je cyklus Masarykových přednášek s názvem *Filosofie dějin*, a to v rozsahu 5 hodin týdně. V ZS 1903/1904 měl u Masaryka zapsána ještě *Cvičení v semináři filozofickém* (2 hodiny týdně). V letním semestru 1904 navazoval Masarykův *Seminář filozofický* (2 hodiny týdně). U Masaryka Hoppe navštěvoval v ZS 1904/1905 *Dějiny filozofie* (2 hodiny). Na s. 14 je v indexu v ZS 1905/1906 zaznamenána další Masarykova přednáška: *Konkrétní logika* (5 hodin), další *Cvičení v semináři filozofickém*, v letním semestru 1905/1906 pak *Dějiny nové filozofie* v rozsahu 5 hodin týdně. V ZS 1906/1907 si Hoppe zapsal Masarykovy přednášky *Dějiny ruské filozofie* a *Praktická filozofie* (4 hodiny) a další *Filozofický seminář* (2 hodiny).

64 AMU, B 13, Vladimír Hoppe, kart. 1. Zde jsou uloženy i další, zde dále zmíněné dokumenty, na které odkazují dále v textu.

Vstup na fakultu znamenal dle indexu rovněž začátek intenzivního školení v řeckých a římských dějinách a v literatuře, a to po celou dobu studia. Svědčí o tom přednášky *Státní starožitnosti řecké* (Král, 5 hodin; pokračovaly se stejnou hodinovou dotací i v letním semestru 1904), *O životě, povaze a literární činnosti Cicerona* (prof. Novák, 3 hodiny), *Řecké starožitnosti scenické* (Vysoký, 2 hodiny), *Slohová cvičení latinská a výklad X. knihy Quintil [iana]* (Novák, 2 hodiny), *Aischylovi Peršané* (Novák, 1 hodina), řecký a latinský proseminář, *Historie řeckého dějepisectví, Dějiny římské tragedie, Rozbor Euripidova Kyklopa* (2 hodiny). *Feidias a jeho doba* (2 hodiny), *Výklad vybraných ód Horatiových* (2 hodiny), *Dějiny bukolického básnictví řeckého a římského* (4 hodiny), *Výklad Plautovy komedie Menaechmi* (1 hodina), *Gramatika attického nářečí* (5 hodin), *Dějiny římského řečnictví* (3 hodiny), *Pompeje* (2 hodiny), *Římské dějiny za republiky* (2 hodiny) a další přednášky. S takovou studijní průpravou se zcela jistě mnohem lépe proniká do dějin řecké a římské filozofie.

Hoppe měl zapsané rovněž *Dějiny estetiky empirické a formální* (2 hodiny týdně) u prof. Hostinského, *Základy psychologie u Čády* (3 hodiny), *Dějiny literatury české* u Vlčka (3 hodiny) a *Historii německé literatury* (3 hodiny).

V roce 1907 předložil Hoppe dizertační práci s názvem *Nástin sociologického pojetí světa*, pozitivní posudky na jeho práci napsali Masaryk a Drtina. V době, kdy Masaryk vykonával funkci prezidenta, mu Hoppe posílal své knihy. Z prezidentské kanceláře se mu vždy dostalo zdvořilé odpovědi. Odpovědi prezidentské kanceláře jsou v archivu uchovány dvě. První z 5. února 1919: „Vážený pane doktore, pan prezident mi uložil, abych Vám vyřídil jeho nejsrdečnější díky za laskavé zaslání a věnování Vašeho spisku ‚Příroda a věda‘, který zařadil do své knihovny. V plné úctě Jaroslav Císař, tajemník prezidenta republiky.“ A druhý, z období, kdy Hoppe byl již vedoucím semináře v Brně, je ze dne 17. ledna 1929. V adrese nadepsané v úvodu dopisu je uvedeno oslovení „pan prof. Dr. Vladimír Hoppe“, ale dopis začíná: „Vážený pane doktore, Vaši knihu *Úvod do intuitivní a kontemplativní filosofie, kterou jste panu prezidentovi republiky laskavě věnoval, jsem mu odevzdal. Pan prezident byl opravdově potěšen Vaší pozorností a nařídil mi, abych Vám jeho jménem srdečně poděkoval. V dokonalé úctě*“ a dále ne příliš čitelné jméno knihovníka.

V archivu uchovaném *Osobním listu*, vyplňovaném při nástupu do zaměstnání na brněnské univerzitě, uvedl Hoppe v rubrice *Náboženství* údaj „bez vyznání“. Osobní list obsahuje údaje o předchozím vzdělání a osobních zájmech: gymnázium v Kroměříži (prospěch prostřední). Dále: „složil filosofická rigorosa na Karlově universitě v Praze a od svého mládí věnoval se odbornému studiu filosofie“. Mezi dotazovanými zvláštními vědomostmi a zručnostmi, které by byly významné pro tento typ státní služby, uvedl Hoppe svým úhledným rukopisem: „Složil odborné zkoušky lékárnické po obdoby 3 letě lékárnické praxe.“ Co se poměru vojenského týče: *nebyl odveden*.

Při procházení Hoppeho pozůstalosti zaujme konspekt žádosti o udělení *venia docendi* (povolení pro přednášení na vysoké škole) z oboru dějin filozofie na filozofické fakultě Karlovy univerzity. Je adresovaná profesorskému sboru Filozofické fakulty České univerzity Karlovy v Praze. Hoppe se v ní představuje následujícím způsobem:

Žadatel zabývá se již přes dvacet let filosofií a jest dokonale obeznámen se všemi hlavními filosofickými klasiky, jejichž spisy několikrát prodělal a se všemi hlavními filosofickými směry. Mimo to ovládá do podrobností eksaktní vědecké metody bádání, jichž studiu věnoval jak v laboratořích, tak i soukromě několik let. Jakožto filosofický spisovatel a kritik, mimo publikaci dvou příložených odborných spisů z oboru přírodovědného poznání [Jedná se o spisy *Podstata, dosah a hodnota přírodovědného poznání*. Praha, Řivnác 1914 a habilitační spis *Příroda a věda*. Praha 1918] a habilitačního spisu z oboru *noetiky*, jakož i přispívá podepsaný do časopisů „Naše doba“ a „Ruch filosofický“, kdež uveřejnil řadu článků. Za hranicemi došly názory žadatele povšimnutí při soutěži

vypsané anglickou společností „The Walker Trust“ u university v St. Andrews ve Skotsku, kdež práce žadatele pod názvem „Duchovní obrození jako základ obnovení světa“, nyní uveřejněná v Naší Době, byla oceněna čestným uznáním. Uvedené pojednání bude vydáno s jinými významnými essayi anglicky. [Hoppe to dokládá přiloženým dopisem od The Walker Trust z university St. Andrews.] Žadatel slibuje, bude-li mu udělena venia docendi, že se vynasnaží, aby svými přednáškami, v nichž použije svých všestranných vědomostí, nabádal a vzdělával své posluchačstvo k další vědecké a filosofické práci.⁶⁵

Návrh na jmenování mimořádným profesorem

Pro kontrast sebehodnocení a hodnocení druhými si uvedeme vybrané pasáže z návrhu na jmenování Hoppeho mimořádným profesorem filozofie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně ze dne 16. ledna 1925. Jedním z podepsaných pod textem návrhu byl předchozí vedoucí semináře Mihajlo Rostohar, kandidaturu podpořil i Arne Novák, který byl s Hoppem již dříve v korespondenčním kontaktu. Návrh zmiňuje Hoppeho farmaceutická studia, zakončená tzv. tirocinální zkouškou před komisí lékárenského grémia. Hoppe v jejich průběhu navštěvoval přednášky z fyziky, chemie a botaniky na české univerzitě v Praze. Zájem o přírodovědné obory byl u Hoppeho fundován počátečním studiem farmacie a vedle studia filozofie rozšiřoval svůj přírodovědný zájem studiem spisů fyziků Tyndalla, Helmholtze a Macha, byl obeznámen s přednáškami fyziologa E. du Bois-Reymonda i s *Geschichte des Materialismus* od F. A. Langeho. Návrh na jmenování zdůrazňuje Hoppeho studium Comta, Jevonse a Stalla a neopomene se v něm zdůraznit navštěvování přednášek a cvičení T. G. Masaryka (viz zmínka o Hoppeho indexu výše), z nichž navrhovatelé zdůrazňují Masarykovy semináře věnované filozofii A. Comta, J. S. Milla (především jeho logice), ale i filozofii Dostojevského a sociálním teoriím 19. století.

Absolvovav osm semestrů na vysokém učení Karlově a dosáhnuv tamtéž r. 1907 hodnosti doktorské, odebral se na rok do Berlína, kde na tamnější universitě navštěvoval přednášky profesorů: Dielse, Stumpfa, Simmela a Paulsena. Mimo to navštěvoval psychologický seminář jakož i laboratoř prof. Stumpfa a filosofický seminář prof. Paulsena. Poněvadž nenalezl veškeré prameny, jichž nutně potřeboval ke svému dílu v býv. berlínské královské knihovně, odebral se do Paříže, kde po 4 měsíce v Bibliothèque nationale studoval klasiky exaktních věd a filosofie. Z Paříže se vrátil opět do Berlína, kde pokračoval ve svých studiích v bývalé královské knihovně.⁶⁶

Návrh zmiňuje rovněž Hoppem uvedenou účast v soutěži na téma „*Duchovní obrození jako základ obnovení světa*“, vyhlášené organizací *The Walker Trust* při univerzitě v St. Andrews v roce 1923, i získané čestné ocenění. Hoppe zmiňuje při studiu v Berlíně návštěvy přednášek Georga Simmela (1858–1918), který v té době krom jiného přednášel o umění a metafoře a uměleckým dílům přiznával heuristickou hodnotu metodologického nástroje. Působivá a současně nepřekvapivá je zmínka o soukromém studiu v Paříži – v Berlíně neměl k dispozici všechny prameny, tedy navštívil příslušnou knihovnu v Paříži. V tomto období se ale Hoppe pomalu odklání od pozitivismu, nemá příliš kladný postoj k německé filozofii a inklinuje k teoriím intuitivního poznání.

Ze spisů Hoppeho věnuje návrh na jmenování pozornost textu *Podstata, dosah a hodnota přírodovědeckého poznání*. Navrhovatelé oceňují úsilí, s nímž se autor snaží přesně vymezit rozdíly mezi poznáním intuitivním a diskursivním (logickým), uvážit jejich dosah a hodnotu, a oceňují

65 AMU, B 13, Vladimír Hoppe, kart. 1, dopis z 3. května 1921.

66 AMU, B 13, Vladimír Hoppe, kart. 1.

originalitu Hoppova filozofického myšlení. Dále zmiňovaný Hoppeho spis *Základy duchovní filosofie* je hodnocen jako navazující na epistemologické (v návrhu „noetické“) základy spisu předchozího:

[...] autor se snaží nalézt základ poznání skutečného světa v naší osobnosti tím, že za podstatu pravého a úplného poznání pokládá prostoupení předmětu skutečného nitrem naší osobnosti, vcítěním se do skutečnosti, jest to intuice s tvořivou obrazností. Tenorem spisu jest názor, že věda svými schematickými pojmy a fragmentárními poznatky se nehodí k reorganizaci života, neboť neposkytuje nám potřebného pevného základu pro dokonalé pochopení světa a všech záhad života. Tytéž myšlenky rozvinul autor v svém pojednání „Duchovní obrození jako základ obnovení světa“. I tato práce vyniká originelními filosofickými myšlenkami.⁶⁷

Závěr návrhu je dokladem akademického respektu k názorům a stanoviskům, které navrhovatelé sice nesdílejí, ale současně je považují za dobře zdůvodněné, a proto legitimní. Podobně jsme mohli být svědky tohoto přístupu v návrhu na jmenování Mihajlo Rostohara. Nesouhlas s dílčími stanovisky nebránil tomu, aby byl návrh podán.

Komise sice nepřijímá za své všechny názory, k nimž dr. Hoppe došel svými úvahami o poměru filosofie k vědám a zvláště o významu vědeckého poznání skutečnosti, jakož i o pojetí intuice i jejího noetického významu, avšak uznávajíc jeho neobyčejný rozhled filosofický a schopnost k filosofické koncepci, dokázanou jeho dosavadní literární činností, podává komise návrh, aby dr. Vladimír Hoppe byl jmenován mimořádným profesorem filosofie na filosofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně.⁶⁸

O tom, že tato jednání a postupy nebyly pravděpodobně z důvodů názorového nesouhlasu zcela hladké a že by někteří akademici rádi viděli v čele Filozofického semináře někoho jiného, svědčí i poslední poznámka návrhu: „*Prof. Bláha a Chlup se nepřidávají k tomuto návrhu z toho důvodu, poněvadž jsou toho mínění, že by se při obsazování stolice filosofie neměli předem vylučovati jiní docenti filosofie, kteří by mohli eventuálně přijít v úvahu.*“⁶⁹ Je možné, že měli na mysli Josefa Tvrdého. Profesorem byl Hoppe jmenován v roce 1927. Ovšem od roku 1929 byl vážně nemocen a v roce 1931 nemoci podlehl v pouhých 49 letech.⁷⁰

Dva mikrovrtchy mlčenlivého muže

14. ledna 1927 byl Vladimír Hoppe jmenován mimořádným profesorem filozofie na FF MU. Díky tomu se stal ředitelem Filozofického semináře (po nějakou chvíli ještě současně s Mihajlo Rostoharem). Mezi první povinnosti vedoucích seminářů náležela starost o knihovnu. V tomto období stále ještě starost o její budování. V prvé řadě to znamenalo žádat o prostředky na nákup knih. Je pozoruhodné, jak lze tuto všední příležitost využít k nepatrnému kritickému komentáři na adresu svých předchůdců. Posuďte sami – vybírám z dopisu Vladimíra Hoppeho, ze dne 1. listopadu 1927:

67 Tamtéž.

68 Tamtéž.

69 AMU, B 13, Vladimír Hoppe, kart. 1.

70 Zevrubnou informaci o životě Vladimíra Hoppeho na základě znalosti všemožných archivních materiálů předložila v poslední dekádě např. Lenka Kouřilová Hořínková ve studii Vladimír Hoppe (1882–1931). *Studia Philosophica* 59, 2012, s. 43–61.

Poněvadž dosavadní ředitelé filosofického semináře, prof. Dr. Otakar Zich a prof. Dr. Rostohar, pečovali hlavně o získání vědeckých pomůcek jejich vědnímu oboru (esthetice a psychologii nebo logice) blízkých, seminární knihovna má posud velmi značné mezery v tom oboru, v němž pracuje podepsaný, t.j. ve filosofii soustavně a v dějinách filosofie. Ježto pak řádná dotace Kč 1.200.- ročně stačí sotva na předplatné několika vědeckých časopisů u oboru filosofie, podepsaný žádá zdvořile, aby mu ještě na rok 1927 byla povolena mimořádná dotace částkou Kč 7 000, z níž by pro seminární knihovnu zakoupil jednak díla filosofických klasiků, kterých v ní posud není, jednak některé pozoruhodné knihy nové, bez nichž se vědecký pracovník v oboru filosofie soustavně neobejde.⁷¹

Dopis byl adresován Ministerstvu školství a národní osvěty. Podobné zdůvodnění žádosti o dotace na knihy, jejichž součástí je hodnocení „knihovnické činnosti“ předchůdců ve vedení semináře, nalezneme později i u J. L. Fischera nebo J. Tvrdeho. Všichni tři se shodují v tom, že knihovna má mezery. A nedostatky v knihovním fondu jsou zapříčiněny sledováním dílčích odborných zájmů jejich předchůdců. Filozofům vždy nějaké nezbytně nutné knihy v knihovně chybí – vždyť je také psali a píší po více než 2 500 let.

V archivu je uložena krátká korespondence Hoppeho a děkanátu, která se týká legitimace opravňující k cestování vlakem zdarma. V dopise z 12. XII. 1927 žádal Hoppe děkanství „*by mu laskavě podalo žádost na ministerstvo vyučování a nár. osvěty za příčinou udělení legitimace na dráhy (t.zv. roční lístek) na celý rok 1928*“. Žádost poněkud neprozíravě zdůvodnil tím, že roční lístek na rok 1927 příliš nevyužil, protože byl nemocen a v letním semestru měl zdravotní dovolenou, takže lístek využil pouze ve 3 posledních měsících roku 1927. Přitom počátkem roku 1927 vypadalo ještě vše nadějně. Hoppe oznámil listem z Prahy ze dne 25. ledna, že se přijede představit na děkanství 27. ledna po 11 hodině a v dopise oznámil na letní semestr četbu a interpretaci Kantových Prolegomen. Následně však dlouhodobě onemocněl a čerpal zdravotní dovolenou. K přednáškám o Kantově filozofii, Prolegomenám a k přednáškám o pozitivismu se vrátil až v zimním semestru téhož roku. Obšírně a krásným slohem mu odpověděl tehdejší děkan František Chudoba listem ze 14. prosince 1927, jehož konспект je uložen v archivu. Připomenul Hoppemu, že při jmenování bylo navrhovateli zmíněno, že Hoppe bude po jmenování v Brně bydlet (Hoppe v té době bydlel v Praze) a že on sám se k tomu zavázal čestným slovem. Zmiňuje, že je mu známo, že Hoppe si pronajal pokoj v Brně na Lerchově ulici, a i kdyby zde bydlel jen poloviny času celého roku, děkanství jeho žádost o volný lístek nemůže doporučit, protože by to dle děkana vrhalo divné světlo na výše zmíněné čestné slovo. Uvádí dva podobné příklady, kdy nebylo žádosti o jízdenku vyhověno ze stejných důvodů, a proto nelze vůči akademikům, kteří si cestovné mezi Prahou a Brnem platí sami, postupovat odlišně. Rovněž Hoppemu sděluje, že v případě delší nemoci by býval udělal lépe, kdyby volný lístek včas vrátil, aby jej ministerstvo mohlo přidělit někomu jinému, ještě než lístku vyprší platnost. S odstupem času se jeví děkanovy argumenty a zdůvodnění odmítnutí podané žádosti o volnou jízdenku zcela jednoznačné.

Niterné otřesy a klíčové události v životě filozofů

Hoppe se domníval, že věda může poznávat pouze dílčí části světa, který je celistvý. Proto je nezbytné zapojit do poznání i vnitřní prožitky a duševní život. Učiníme-li, to můžeme svět nejen „propočítávat“, ale také mu porozumět. Pravá pozitivní filosofie směřuje podle Hoppeho právě k tomuto cíli, ale nikdy nedosáhne onoho stupně exaktnosti jako jednostranná přírodní filozofie. Pozitivní filozofie v jeho pojetí používá duševní, intuitivní a tvořivou syntézu místo drtivé analýzy. Úkol pozitivní neboli duchovní filosofie předložil Hoppe rozpracovaný v *Základech duchovní*

71 AMU, B 13, Vladimír Hoppe, kart. 1.

filosofie. V pozdějších textech z roku 1925 a 1928 toto téma dále rozvíjí. Metodou duchovní filozofie je pro něj intuice a s ní spojené intuitivní poznání. Intuitivní neboli názorné, obrazné poznání, jakožto aktivní tvořivou činnost našeho ducha, klade Hoppe do opozice k poznání pojmovému neboli diskurzivnímu. Intuitivní poznání dle něj sestupuje k předmětu samotnému, proniká jím, chápe jej absolutně, v obrazech. Intuitivní poznání je na rozdíl od abstrahujícího poznání pojmového, analytického, poznáním syntetickým. Podle Hoppeho intuitivní poznání vyniká nad diskurzivním poznáním tím, že prostřednictvím obrazů překonává formální hranice položené logikou našeho utváření pojmů. Na rozdíl od příliš teoretického poznání pojmového by mělo být intuitivní poznání spojeno s poznáním praktickým a experimentálním. Přes všechno Hoppeho vyzvedávání hodnot intuitivního poznání nejsou pojmové a intuitivní poznání v protikladu, ale navzájem se doplňují. Metoda intuice podle něj tvoří pojítka mezi duchovní filozofií a náboženstvím.

Filozofové mnohdy dojdou ke svým přesvědčením, ideám, postojům a prozřením díky zdánlivě nahodilým příhodám, událostem, jevům nebo zážitkům, které zpětně zpracují a s jejich pomocí vysvětlí okolnosti, důvody a cestu, po níž došli k příslušným přesvědčením, odborné orientaci, tématům, problémům či jejich řešení nebo je s jejich pomocí ilustrují. Čteme-li pozorně *Přirozené a duchovní základy světa a života*,⁷² mohli bychom k této skupině filozofů přiřadit i Vladimíra Hoppeho.

Ve *Druhé knize* tohoto díla zaznamenal prožitek z 15. května 1897, který následně využil pro popis odlišností empirické a transcendentální dimenze osobnosti.

Každému, kdo prodělal hluboký niterný otřes neb smutek ztrátou jemu blízké bytosti, neušel nepochybně tento jedinečný fakt: Zatím co truchlíme nad ztrátou oné bytosti, pozorujeme svou osobnost truchliti z vyššího, povýšeného hlediska. Ona druhá osobnost, jež vyvstává nad námi z našeho nitra, jest naprosto nesúčastněna na onom bolu: sklání se toliko k nám v útěše; což působí dojmem, jakoby onen žal, který naprosto zaujal jednu část bytosti, se naprosto nevztahoval na onu povýšenou druhou osobnost, jež nás potěšuje v našem bolu.

Uvedený nezvratný zážitek, jímž jsem byl velmi překvapen při úmrtí svých nejbližších, prodělal jsem ve svých patnácti létech (15.V.1897) za zcela zvláštních okolností.

Jednoho nádherného květnového dne, kdy šeříky všech odstínů byly v plném květu, kdy se louky oděly ve vonné roucho květů, kdy kaštiny, obalené lososově zbarvenými květy, dotýkaly a zrcadlily se v hladině jezera parku, pojaly mne při jásavém zpěvu ptactva a slunečním svitu nesmírný smutek a tesknota nad pomíjejícími nádherné přírody, jež již ve svém zárodku nese neodolatelné znamení zániku a smrti. Tento nesmírně ponurý a bolestný okamžik, v němž jsem odkryl v sobě totožný osud, který byl údělem drahé mi přírody, v němž mi bylo patrné, že mne málo let života odlučuje od chvíle smrti, byl pro mne okamžikem osvěcení prostřednictvím jedinečného, nedefinovatelného zážitku. Zatím totiž, co jedna část mé osobnosti tonula v bolu nad pomíjejícími všeho, druhá oblast skláněla se nad onou truchlící s nesmírnou něhou a našeptávala jí, aby nepřikládala příliš velké váhy sféře, již zachycují smysly mé empirické osobnosti.

Ono nezapomenutelné květnové odpoledne, v němž jsem bezpečně zjistil, že se neskládám toliko z hmatatelného těla, a v němž mi bylo patrné, že příroda nekončí tam, kde končí naše smyslové vjemy, bylo doplněno pozoruhodnými dojmy, když jsem se ubíral ulicí k domovu: nepostřehoval jsem totiž lidí v jich původní důležitosti, již na sebe brali vzhledem k svému postavení, nýbrž jakožto jakýsi druh masek neb pomíjejících útvarů onoho neznámého, jež jest za nimi a nad nimi. Tytéž dojmy jsem pak měl doma, když jsem listoval ve svazcích ilustrovaných světových dějin, Caesar, Brutus, Napoleon, Wellington, Blücher, Voltaire, Rousseau, Goethe, Byron byli mi tehdy

72 HOPPE, Vladimír. *Přirozené a duchovní základy světa a života: od života sub specie temporis k životu sub specie aeternitatis*. Praha: nákladem Miloše Procházky 1925.

toliko stělesněnými představiteli neznámé vůle, jež byla vlastní podstatou jich efemérní lidské přirozenosti. Nejpodivuhodnějším zážitkem bylo mi naprosté zmizení toku času. Nedlehl jsem v čase, nýbrž mimo čas. Dějiny byly mi přítomností.

Od té doby kdykoli jsem kráčel místy, jež se vztahovaly k empirickému životu, jehož jsem se zřekl, pozoroval jsem jakoby rozdvojení své osobnosti: Svou bývalou osobnost spatřoval jsem kráčeti místy, jež mi působila kdysi nesnáze a žal, zraky osobnosti povznesené nad tok času a tudíž k mým prožitkům zcela indiferentní. Tehdy mi bylo neobyčejně patrné, v čem spočívá neinteresované, objektivní nazírání, jež naprosto není vlastností naší empirické osobnosti, nýbrž nadindividuální osobností transcendentální.

Nejbezprostředněji podařilo se mi poznati transcendentální oblast své osobnosti po dvakrátě v těžkých chorobách, kdy mne již opouštělo vědomí empirické osobnosti, takže jsem byl zdánlivě vydán nelítostnému osudu. V těchto těžkých chvílích, v nichž jsem se loučil se životem, měl jsem několikrát tak silné zážitky své transcendentální osobnosti, jež mi dala trpělivě snášeti veškeré strasti choroby, že jediné tomuto nadindividuálnímu zasáhnutí mám co děkovati, že jsem z tři léta trvajících choroby vyvázl nejen zdravější, než jsem byl před tím, nýbrž i duševně naprosto znovu zrozen. Za své těžké choroby učinil jsem jedinečný poznatek, že jediné léčení těžkých chorob, má-li býti účinné, bude spočívati mimo odstranění fyzického neb fyziologického nedostatku v tom, že lékař seznámí pacienta s transcendentální oblastí jeho osobnosti, již pak dá působiti v meditaci, sugestivním zasáhnutím na naše povrchové já; naše transcendentální podvědomá oblast má nezvratný vliv na pozdvižení sil pomíjející empirické osobnosti. Jedině tímto náležitým poznáním vlastního těžiště lidské osobnosti a přenesením smyslu života do něho lze vyléčiti každou chorobu až do vlastních kořenů, lépe řečeno, jen takto lze předejítí každé nemoci.

Uvedené poznatky vedly mne poněmáhlu k přesvědčení, že vlastní podstata lidské osobnosti tkví v subtilní oblasti transcendentální osobnosti, jež jest nepomíjející a věčná, kdežto její stín v podobě empirické oblasti osobnosti jest nutně k tomu určen, aby po dohrání úlohy byl zkosen smrtí. Tyto nezvratné zážitky vedly mne dále k přesvědčení, že transcendentální oblast osobnosti a nikoli empirická jest vlastní aktivitou, vlastním hyblem, jež udržuje při životě nedokonalou osobnost empirickou a jí určuje směr života v podobě inteligibilního, pomyslného charakteru. Nalezení mé transcendentální oblasti, jež vymezovala v tiché meditaci a kontemplaci cíle mé osobnosti empirické, nebylo u mne toliko totožné s naprostým vyléčením, nýbrž především s nalezením smyslu života. Při tom jsem učinil jedinečné pozorování, jež jest základním kamenem mé filozofie: že při skutečném léčení neb vzrůstu naprosto nezasahuje vůle. Skutečné pokroky v našem vnitřním životě dějí se toliko častým opakováním přání a tužeb, jež si přejeme uskutečniti. Kdežto realizace naším vědomím, volným činitelem, jest sice rychlá, avšak nesnadná, uskutečnění našich tužeb podvědomou oblastí, sílenou opětováním našich přání, nestojí nás žádné námahy při nezvratném výsledku, jenž se dostaví po několika letech.⁷³

Hoppe dále uvádí, že tyto zážitky mohou stupňovat estetické nebo historické dojmy. Podnětem může být návštěva klášterní zahrady, parku, památných budov, chrámů. To vše mu umožnilo prožívat pomíjejícnost lidského života a aktivizovat transcendentální oblast vědomí, která převyšovala a zastírala pomíjející vědomí obvyklé empirické osobnosti. Hoppe tyto zážitky líčí jako důkaz spojení s něčím tvořivým, co mohl mít společné se všemi tvůrci těchto podnětů, s tím, co měli tito tvůrci společné a co umožnilo založení parku, stavbu budovy či chrámu. K vrstvě tvořivé oblasti, Hoppemu nyní již známé části osobnosti, jej podněcovala rovněž hudební a básnická díla – uvádí Beethovena, Danteho *Božskou komedii* – zážitky estetických vjemů krajiny (zvlněný horizont, výhled na krajinu z výšky). Tyto prožitky mu reprezentují prožitky chvílí života *sub specie aeternitatis*. Tento typ transcendentálních zážitků s odrazy nekonečna a věčnosti pak spojoval se životem, který díky těmto zážitkům stojí za to žít. Máme-li věřit Hoppeho líčení, pak

73 Tamtéž, *Kniha druhá. Empirická a transcendentální oblast osobnosti a záhada myšlení a tvoření*. IX., s. 67–69.

právě výše popsaná příhoda a následné úvahy jej přivedly ke studiu filozofie a náboženství, přičemž věda jej v této oblasti zcela neuspokojila. Oblast mravní, estetická, transcendentní podle něj zůstávala vědě nepřístupná, respektive podle Hoppeho nemůže nic říci o podstatě transcendentální osobnosti. V době, v níž Hoppe uvažuje o této cestě, však byla dle jeho slov filozofie ovládána subjekt negujícím vědeckým duchem. Proto se vydal cestou vlastní a cestou jemu blízkých myslitelů, u nichž objevil konstatování prožívané transcendentální osobnosti. Znamenalo to pečlivé studium Platóna, Kanta, Fichta, Schellinga, Schopenhauera, Lacheliera či Bergsona. Takto Hoppe popisuje svoji cestu od původního filozofického zážitku k rozpoznání empirické a transcendentální oblasti osobnosti a následně rozlišení dvou oblastí, které z něj vyplývají: řádu fyzického a řádu metafyzického (estetického a mravního). Své úvahy pak v uvedeném díle, z něhož pochází naše ukázka, upřesňuje.

V ukázce, obsahující vzpomínku na procházku zámeckým parkem v Kroměříži, padne zmínka o J.-J. Rousseauovi. Hoppe rovněž zmiňuje výrazné uvědomění si naprostého zmizení toku času „*Nedlel jsem v čase, nýbrž mimo čas.*“ Právě stav jakéhosi bezčasí často připomínají filozofové, kteří si podobné stavy rovněž zaznamenávali. Učinil tak i zmiňovaný Rousseau. Záznam podobného stavu prozření nalezneme v *Páté procházce* jeho díla s poeticky přeloženým názvem *Dumy samotářského chodce* (1776, zmiňovaný český překlad je z roku 1913). Rousseauovo líčení událostí páté procházky spojují s Hoppeho vzpomínkou společné komponenty: procházka, jezero, prožitek ustání plynutí času, subjektivní prožitky duchovní povahy a lze je číst jako deskriptci stavu absolutní svobody. Tak by se dalo interpretovat i Hoppeho poznání podstaty lidské osobnosti, její transcendentální oblasti, nalezené v tiché kontemplaci.

Pátá procházka samotářského chodce

Preludium k *Páté procházce* J.-J. Rousseaua představují události z roku 1765, k nimž se v *Dumách* s odstupem času vrací. V tomto roce pobýval Rousseau v Môtiers, ve švýcarském kantonu Neuchâtel. V noci ze 6. na 7. září zaútočili místní obyvatelé kameny na dům, kde poněkud excentricky se projevující Rousseau bydlel. Rousseau tento čin popisuje v *Páté procházce* jako *lapidation*. Po tomto napadení se na čas uchýlil na malý ostrov St. Pierre uprostřed Bielersee ve Švýcarsku. Dny, které zde strávil od 12. září do 25. října, zmiňuje později v *Dumách samotářského chodce*. Nejprve ukázka z původního překladu, která navozuje atmosféru úvah.

[...] Břehy Bienneského jezera jsou divočejší a romantičtější než břehy jezera Ženevského, protože skály a lesy tam dosahují blíže k vodě, nejsou však o nic méně půvabné. Je-li tam méně obdělávaných polí a vinic, méně měst a domů, je tam zas více přírodní zeleně, více luk, háji zastíněných koutů, častější kontrasty a nerovnosti. Ježto na těch blažených březích nejsou velké a pohodlné silnice pro vozy, je tento kraj cestovateli jen málo navštěvován, je však o to přitažlivější pro přemítavé samotáře, kteří se rádi do sytosti opájejí přírodními půvaby a rádi rozjímají v tichu, jež ruší jen křik orlů, přerývané štěbetání několika ptáků a hukot bystřin padajících z hor.

Právě na tento ostrov jsem se uchýlil po kamenování v Môtiers. Pobyt na něm se mi zdál tak půvabný, vedl jsem tam život tolik blízký mé povaze, že rozhodnut dožít tam své dny, neměl jsem jinou starost, než že mě nenechají tento záměr uskutečnit – neslučoval se totiž s jejich úmyslem odvléci mě do Anglie, jehož účinky jsem už začínal pociťovat.

Kvůli předtuchám, jež mě znepokojovaly, bych si býval přál, aby mi z toho útočiště udělali doživotní vězení, aby mě tam zavřeli navždycky, aby mě připravili o veškerou možnost a naději se z něj dostat, a znemožnili mi jakékoli styky s pevninou, a tím, že bych nevěděl, co se na světě děje, zapomněl bych, že existuje, stejně jako by lidé zapomněli, že existuji já.

Nenechali mě na ostrově déle než dva měsíce, ale strávil bych tam dva roky, dvě století, celou věčnost, aniž bych se na okamžik nudil. Tyhle dva měsíce považuji za nejšťastnější období svého života a bylo tak šťastné, že by mi stačilo až do konce mých dnů, aniž by má duše, byť jen na okamžik, zatoužila po něčem jiném.

Jaké tedy bylo to štěstí a v čem spočíval jeho požitek? Nechal bych hádat všechny lidi svého století, aby popsali život, jaký jsem tam vedl. Drahocenné nicnedělání bylo tím prvním a nejdůležitějším z požitků, které jsem si chtěl ve vši sladkosti vychutnat, a vše, co jsem během svého pobytu dělal, bylo vlastně jen rozkošným a nutným zaměstnáním muže, jenž se oddal nečinnosti.

Protože jsem už nechtěl dělat nic, co by souviselo s prací, potřeboval jsem něco zábavného, co by mě zaujalo a dalo mi jen tolik námahy, kolik jí rád vydá člověk líný. Rozhodl jsem se vytvořit Floru Petrinsularis, tedy jakýsi soubor flóry na ostrově svatého Petra a bez vynechání jediné popsat všechny rostliny na ostrově tak podrobně, abych se zabavil až do konce svých dnů. Říká se, že nějaký Němec napsal knihu o citrónové kůře, já bych jí byl napsal o každé luční travině, o každém lesním mechu, o každém lišejníku obrůstajícím skály, nechtěl jsem totiž vynechat jediné stéblo trávy, jedinou rostlinnou částičku, aniž bych je podrobně popsal. Kvůli tomuto krásnému plánu jsem každé ráno po společné snídani vyrážel s lupou v ruce a s knihou Systema Naturae pod paží, abych navštívil některý z koutů ostrova.

Dopolední pohyb a dobrá nálada, jež s ním souvisí, mi zpříjemňovaly polední odpočinek; když se však příliš prodlužoval a krásné počasí mě lákalo, nemohl jsem už déle čekat, vytratil jsem se od plného stolu a sám jsem se uchýlil do loďky, na níž jsem, když byla voda klidná, dovesloval doprostřed jezera, natáhl se v ní a s očima směřujícíma k obloze, jsem sebou nechal pohupovat a směřovat tam, kam mě voda nesla, někdy i po několik hodin, ponořen do tisícerého zmateného, ale rozkošného snění, které mi i bez přesně určeného či stálého cíle bylo stokrát příjemnější, než to nejsladší, co jsem poznal v takzvaných rozkoších života. Když mě západ slunce upozornil, že je čas návratu, nacházel jsem se často tak daleko od ostrova, že jsem byl nucen veslovat ze všech sil, abych dorazil před úplnou tmou.⁷⁴

Text se nezdá být nikterak dramatický. Přesto se v něm dle pečlivých čtenářů – filozofů – skrývá diskrétní a téměř nepozorovatelný velký třesk subjektivistické poezie, která metamorfovala do jedné z mezních podob filozofie svobody. Rousseau v textu popisuje klidnou idylu, kterou zažíval na vyjížděčkách loďkou. Popisuje, jak se, ležící na dně loďky, oddával tiché kontemplaci, „snění“. Jeden z pečlivých čtenářů Rousseaua, německý filozof Peter Sloterdijk, popisuje tuto aktivitu jako nepředmětnou meditaci.⁷⁵ Taková meditace nemá žádný určitý ani stálý předmět. Rousseau toto rozpoložení popisuje jako milejší než cokoli, co mu v dosavadním životě působilo či přinášelo radost: „Přál bych si, aby tento okamžik trval stále.“⁷⁶ Právě pečlivý čtenář Sloterdijk se domnívá, že v Rousseauově popisu se odkrývá čisté psychické trvání, v němž mizí obvykle uplyvající čas se vzpomínkami a očekáváními a uvolňuje se místo volně proudícímu přítomnému momentu, který není podříván žádným nedostatkem a není rušen žádnou představou v daném okamžiku nepřítomného. Sloterdijk chápe tento popis jako *sebe-objevování* na prahu mezi *sebe-ztrátou* a *sebe-uchopením*.⁷⁷ Snad jako vhled a pocit získání sebe sama. Popis, který v *Páté procházce* předkládá Rousseau, by v tomto Sloterdijkově pohledu vyjadřoval hutné vyjádření extrémního moderního pojetí svobody. Vázalo by se k následující pasáži.

74 ROUSSEAU, Jean-Jacques. *Dumy samotářského chodce: na desíti procházkách*. Praha: Sokol 1913.

75 Páté procházce věnuje podrobnou pozornost v knize SLOTERDIJK, Peter. *Stress und Freiheit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2011.

76 ROUSSEAU, Jean-Jacques. *Sny samotářského chodce*. Praha: K+D Svoboda 2002, s. 91.

77 Srovnej SLOTERDIJK, Peter. *Stress und Freiheit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2011, s. 26.

Čeho prožíváme v takovém rozpoložení? Ničeho, co by bylo vně nás, ničeho, leda sebe sama a svého vlastního bytí; pokud tento stav trvá, stačíme si sami sobě jako Bůh. Pocit bytí, zbavený jakéhokoli jiného hnutí, je sám o sobě vzácným pocitem uspokojení a míru, jenž sám o sobě by stačil, aby učinil toto bytí drahým a sladkým tomu, kdo dovede oddálit od sebe všechny smyslové a pozemské dojmy, jež neustále k nám přicházejí, aby nás od něho odváděly a kalily zde na zemi jeho slast.⁷⁸

V těchto nikterak senzačních slovech, popisujících svobodu snícího v bdělém stavu, podle Sloterdijka uvedl Rousseau na scénu moderní individuum, které se představuje jako nový subjekt svobody. Rousseau popisuje takovou zkušenost svobody, při níž se subjekt svobody odvolává výhradně na svoji pocíťovanou existenci. A činí tak bez ohledu na jiné výkony a závazky, bez ohledu na jakékoli možné požadavky na uznání druhými. Můžeme si všimnout, že Rousseau tento stav nepopisuje jako blízký Bohu či něčemu nebo někomu jinému – krom sebe sama. Je to stav sebezobrazení, objevení a nahlížení sebe sama. Sloterdijk to popisuje jako „*extázi z odhalení bytí u sebe sama, k níž není co říci*“,⁷⁹ jako zážitek pocitu čisté existence, v níž subjekt může věřit, že dosáhl titulu suverénního bytí. Ve Sloterdijkově interpretaci odkryl Rousseau jaksi mimochodem či nedobrovolně (aniž by to on sám zamýšlel) moderní přístup ke šťastnému vědomí. Bezděky vyložil další význam svobody, který byl jiný než ty stávající (svoboda jako právo na neobtěžování panstvím libovůle, svoboda jako náležitá příslušnost k polis, svoboda jako individuální autarkie, svoboda jako osvobození se od kultu, svoboda jako privilegium pána, svoboda křesťana apod.). Sloterdijk jej označuje jako stav vynikající neužitečnosti, v níž je jedinec zcela u sebe sama a současně je na hony vzdálen své každodenní identitě. Jedinec pocíťující stav podobný volnému plynutí a nepředmětné meditaci Rousseaua na dně loďky je vzdálen společnosti, vlastní osobě vpletené do sociálních vztahů, je vzdálen vlastním i kolektivním starostem, nechápe sebe sama jako součást těchto vztahů. V tomto smyslu dosáhl bezstarostnosti, je ve stavu vznešené vnitřní nezaměstnanosti. Dle Sloterdijka je klíčovým rysem tohoto stavu nepřítomnost jakékoli referencie k jakémukoli výkonu. Takto svobodný subjekt nemá co říci, nemá žádné mínění, nic nemanifestuje, není konající, nemá politické ambice, nevyjadřuje se, nemá ani žádný projekt nebo akční plán, není kreativní, progresivní ani k ničemu ochotný. Pozastavíme-li se u toho, pak Sloterdijk popisuje při interpretaci Rousseauova denního bdělého snění extrémní pojetí svobody člověka, která se projevuje ekstatickou⁸⁰ neužitečností vůči všemu. Otázkou pro Sloterdijka by pak bylo, jak naložit s objevem, který učinil svobodný člověk: že je v tu chvíli zcela neužitečný, nepoužitelný, bezcenný a vůči světu cizí, a shledává to naprosto v pořádku. Spíše než o vylíčení maximálního oprostění od všech skutečností, které mohou omezovat individuum maximální svobody, se v případě Sloterdijkovy interpretace jedná o deskripci čisté subjektivity, která by potěšila fenomenology. Protože takové pojetí svobody je spíše postrachem pro moderní společnosti, které se všemožnými způsoby snaží zabránit právě takovému uniknutí subjektů ze svého dosahu.

Úskalí dosažení takového příjemného stavu, který by člověk nechtěl opustit, popsal Rousseau v textu na jiném místě než na tom, které zaujalo Sloterdijka, a které navazuje na výše uvedené ukázky.

Ale většina lidí, zmítaných ustavičnými vášněmi, zná málo tento stav, a zakusivše jej jen nedokonalé na několik málo okamžiků, chovají o něm jen nejasnou a zmatenou představu, a necítí proto jeho kouzla. Za přítomného stavu věcí nebylo by ani dobře, aby si, lačnice po těchto sladkých extásích, znechutili proto činný život, jehož nutnost jim předpisují jejich stále nové a nové potřeby. Ale

78 ROUSSEAU, Jean-Jacques. *Sny samotářského chodce*. Praha: K+D Svoboda 2002, s. 92–93.

79 „*Das erste Wort des Subjekts ist eine Selbstanzeige. In dieser gibt es bekannt, dass es sich in einer Ekstase des Bei-sich-Seins selbst entdeckt hat – und dass es darüber hinaus nichts zu sagen hat.*“ SLOTERDIJK, Peter. *Stress und Freiheit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2011, s. 26.

80 Rozumějme zde extází mimořádný citový stav, jenž je spojen s nevnímáním okolí.

nešťastník vyvržen z lidské společnosti, který už nemůže zde na zemi vykonávat nic užitečného a dobrého ani pro sebe, ani pro bližního, může najít v tomto stavu odškodnění za všechny blaženosti lidské, jichž ho nezabaví ani štěstěna, ani lidé [*Tento stav není popsán jako naprostý klid, ani přílišné zmítání, nýbrž jednotvárný a umírněný pohyb, který by neměl otřesů ani přestávek. Pohyb, který nepřichází z vnějšku, děje se při tom uvnitř nás.*]⁸¹

Rousseauova úvaha končí pak popisem možnosti vracet se ve snění na místo, kde prožíval vyličené snivé stavy nebo možností příjemně snít, že je opět na onom místě. Snění podle něj oživuje snivé obrazy, které mohou být díky abstrakci ještě živější: „*Jsem často více uprostřed nich, a to ještě příjemněji, než kdybych tam byl opravdu. Neštěstí je, že jak se obraznost ochlazuje, dostavuje se to pracněji a netrvá to tak dlouho. Běda! Právě když začínáme opouštět svou schránku, jsme jí nejvíce zaclánění.*“⁸² Rousseau sám – na rozdíl od Sloterdijkovy interpretace – popisuje snění spíše jako variantu eskapismu (činí to ve Třetí procházce a zřejmě s ohledem na zkušenost s kamenováním stavení): lidé, kteří člověka donutili k samotě, odstranili vše, co jej činí nešťastným, a tak vykonali pro jeho štěstí více, než by kdy dovedl sám.

Epilog o mlčenlivosti

V předchozí části jsme mohli být svědky, jak ze zážitku situace s podobnými parametry dokáží filozofové tří různých generací vyzískat odlišné podněty pro své uvažování a vždy s ohledem na své zaměření. Závěrem kapitoly krátké vysvětlení označení Hoppeho jako mlčenlivého filozofa. Vycházím ze vzpomínek jeho manželky paní Marie Hoppe-Trinitzerové, které jsou uloženy v archivu. Ve strojopisu z 6. března uvádí: „*V deseti letech byl s matkou a bratry o prázdninách na Šumavě. Před odchodem do jiného světa, na který se připravoval svými velikými, do šíře přímo zirájícíma, krásnými otevřenými očima, vzpomínal s vnitřním nadšením a touhou, na čistotu šumavských vodních bystřin... často, asi třikrát vzpomínku opakoval, a to je u mlčícího myslitele mnoho.*“ Právě paní Marie vzpomínala na Hoppeho oblíbené dlouhé a mlčenlivé pozorování přírody v okolí Jindřichova Hradce a Kamenice nad Lipou, na to, že nenáviděl spěch a doporučoval denně alespoň dvě hodiny kontemplance, kterou mu byly rovněž dlouhé procházky. Své vzpomínky na manžela ukončila následně: „*Jak těžkým byl život člověka, který udržoval ticho ve své duši a šel k mlčení Tao-tse, kterému byla i Golgota pochopitelnou a který zůstává, jeho život, stále zavřenou a ještě ,nerozřezanou‘ knihou – jak těžkým --- tak heroickým.*“⁸³

Škoda, že Hoppe již nestihl napsat zamýšlenou knihu o „umění žítí“, kterou zmiňuje paní Marie. Zdá se však, že materiál k ní měl již shromážděn ve své klidné mysli.

81 ROUSSEAU, Jean-Jacques. *Sny samotářského chodce*. Praha: K+D Svoboda 2002, s. 93 a 94.

82 Tamtéž, s. 95–96.

83 Vzpomínky paní Marie Hoppe-Trinitzerové jsou uloženy v AMU, B 13, Vladimír Hoppe, kart. 1, i. č. 38 a jsou datovány rokem 1938.